

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Emelie Olsson

Processuella avtals betydelse i skiljeförfarandet

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Uppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Lotta Maunsbach

VT 2013

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
1.1 Bakgrund	4
1.2 Syfte, frågeställningar och avgränsningar	5
1.3 Metod och teori	6
1.4 Forskningsläge	7
1.5 Material	7
1.6 Disposition	8
2 PARTSAUTONOMINS GENOMSLAGSKRAFT I SVENSK RÄTT	9
2.1 Allmänt om skiljeförfarande	9
2.2 Särskilt om bevisbegränsande avtal i skiljeförfarande	10
2.2.1 Kollision mellan partsautonomi och rättssäkerhet	10
2.2.2 Doktrin	11
2.3 Betydelsen av de processuella rättssäkerhetsgarantierna i Europakonventionen	13
2.3.1 Inledning	13
2.3.2 Rättspraxis och doktrin	14
2.4 Bevisregler i allmän domstol	16
3 INTEGRATIONSKLAUSULENS ROLL I RÄTTSLIVET	17
3.1 Inledning	17
3.2 Integrationsklausulens betydelse i engelsk rätt	18
3.2.1 Parol evidence rule	18
3.2.2 Särskilt om integrationsklausulens roll och rättsverkan	20
3.3 Tillåtligheten av integrationsklausuler i den svenska rätten	22
4 AVSLUTANDE SYNPUNKTER	25
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	30

Summary

The present study deals with agreements that restrict the parties' ability to present evidence in an arbitration process. One of the most characteristic features of arbitration is the far-reaching effects of party autonomy. This has allowed for contracting parties to establish agreements that limit the heavily protected principle of freedom of evidence for the benefit of predictability. Crucially is that the requirement for due process is upheld in accordance with the LSF and the ECHR. Legal writers have discussed the situation when party autonomy and freedom of contract must yield to the requirement of due process when establishing an agreement that limits presentation of evidence.

An example of a clause which seeks to exclude the importance of negotiations and agreements prior to the conclusion of the contract is the merger clause. The clause's background in the Anglo-American legal system is different from a Swedish counterpart in its function that it is dependent on the ancillary parol evidence rule. The rule essentially adopts the same function as a merger clause whereas the clause is introduced to confirm the parties' intention to apply the rule in question. The rule's function is to dismiss extrinsic evidence with the purpose to contradict, complement, reduce or modify the written final contract. The issue of the merger clause in the Swedish legal system considers being complicated given the principle of freedom of evidence. In legal literature and case law it has been discussed whether the clause should only be considered as a convincing argument of the question whether the parties intended to exclude evidence. Overall, English law is more permissive to the limitations of the evidence whereas Swedish law allows evidence to a greater extent. The Swedish legislation gives priority to the parties' intentions whereas English law of evidence is highly formalistic and the wording of the agreement is regarded as decisive in a dispute.

It should be noted that the merger clause not only exclude oral evidence, but also written evidence. There is no clear answer to the question whether it should be regarded as permissible to establish a contract that only accepts written evidence at a future dispute. The assessment of how such agreements should be considered may likely include guidance taken from the merger clause's admissibility with respect to its effect to limit evidence. Ultimately the requirements of due process in LSF and ECHR must also in this case be met.

Sammanfattning

Denna uppsats behandlar avtal som begränsar parternas möjligheter att framföra bevisning i ett skiljeförfarande. Utmärkande för skiljeförfarandet är partsautonomin långtgående verkningar. Detta har möjliggjort för avtalsparter att upprätta avtal som begränsar den starkt skyddade principen om rätten till fri bevisföring till förmån för förutsebarheten. Avgörande är att kravet på ett rättssäkert förfarande upprätthålls i enlighet med LSF och EKMR. Doktrinen har diskuterat situationen om när partsautonomin och avtalsfriheten får ge vika inför rättssäkerheten vid upprättandet av ett bevisbegränsande avtal.

Ett exempel på en klausul vars syfte är att utesluta betydelsen av avtalspreliminärer är integrationsklausulen. Klausulens bakgrund i den anglo-amerikanska rätten skiljer sig från en svensk motsvarighet genom att dess funktion är beroende av den accessoriska regeln parol evidence rule. Regeln intar i princip samma funktion som integrationsklausulen varav klausulen införs för att bekräfta parternas vilja att tillämpa regeln i fråga. Regelns funktion inbegriper att utesluta avtalspreliminärer varav parterna inte får föra utanförliggande bevisning som motsäger, kompletterar, minskar eller ändrar det slutligt skriftliga kontraktet. Integrationsklausulens roll i det svenska rättslivet betraktas som komplicerad med hänsyn till principen om fri bevisföring. I doktrin och rättspraxis har det diskuterats om klausulen enbart bör betraktas som ett övertygande argument i frågan om parterna har avsett att utesluta bevisning. Sammantaget förhåller sig engelsk rätt mer tillåtande till begränsningar av bevisningen medan svensk rätt tillåter bevisföring i större utsträckning. Den svenska regleringen prioriterar parternas intentioner medan den engelska bevisrätten är högst formalistisk där ordalydelsen i avtal betraktas som utslagsgivande i en tvist.

Det ska beaktas att integrationsklausulen inte enbart utesluter muntlig bevisning, utan även skriftlig bevisning. Det finns inget klart svar på frågan om det ska betraktas som tillåtet med avtal som enbart accepterar skriftlig bevisning vid en framtida tvist. Bedömningen om hur dylika avtal ska betraktas får troligtvis vägledas från diskussionen om integrationsklausulens tillåtlighet med hänsyn till dess liknande bevisbegränsande verkan. Ytterst måste rättssäkerhetskraven i LSF och EKMR uppfyllas.

Förkortningar

AD	Arbetsdomstolen
EKMR	Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna
JT	Juridisk Tidskrift vid Stockholms universitet
LSF	Lagen (1999:116) om skiljeförfarande
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
NJA II	Nytt Juridiskt Arkiv Avdelning II
RF	Regeringsformen
SFS	Svensk Författningssamling
SOU	Statens Offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning
prop.	Proposition

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Avtalsparter i kommersiella sammanhang kan ha ett befogat intresse av att bevisning avseende avtalspreliminärer¹ avvisas. Genom en uteslutning av utanförliggande bevisning² gagnas förutsebarheten och överblicken i avtalsförhållandet. Detta möjliggörs genom införlivandet av en integrationsklausul³ i avtalet. Fokus för uppsatsen är frågan om i vilken utsträckning ett dylikt bevisbegränsande avtal är giltigt i ett svenskt skiljeförfarande.

Sverige har i allt ökad omfattning valts som forum för skiljeförfaranden i avtal mellan utländska parter vilka saknar anknytning till Sverige.⁴ Vad avser den tillämpliga lagen för skiljeförfarandet är platsen för förfarandet avgörande.⁵ Möjligheten till klander av en formellt felaktig skiljedom medför att en intagen integrationsklausul kan förlora sin rättsverkan trots att skiljeförfarandet präglas av betydande partsautonomi.⁶ Särskilt problematiskt kan det vara för utländska parter vars rättskultur starkt skiljer sig från den svenska principen om fri bevisföring och bevisprövning.

Integrationsklausulen har sitt ursprung i det anglo-amerikanska rättssystemet där klausulen intar en accessorisk roll till regeln parol evidence rule.⁷ Regeln, som saknar motstycke i Sverige, avser att avskärma utanförliggande bevisning i relation till ett fullständigt skriftligt kontrakt vid tillämpning och tolkning av avtal.⁸ Införandet av en integrationsklausul är avgörande för att parol evidence rule ska aktualiseras.⁹ Frågan kvarstår huruvida en integrationsklausul får företräde framför den förhärskande svenska principen om fri bevisföring, vilken tillförsäkrar tvistande parter en nästintill obegränsad rätt till bevisföring.¹⁰ Det svenska rättslivet präglas följaktligen av en kollision mellan partsautonomin och rättsäkerheten vid användning av integrationsklausuler i avtalsituationer.

¹ Förhandlingar och dylika överenskommelser som föregår avtalsslutet.

² Bevisning som hänförs till villkor utanför det slutligt skriftliga avtalet.

³ Ett slags bevisbegränsande avtal.

⁴ Kvarn & Olsson, *Tvistlösning genom skiljeförfarande: en handledning till lagen om skiljeförfarande*, s. 31.

⁵ Beträffande de processuella reglerna, Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 676.

⁶ Klander av en formellt felaktig skiljedom avgörs i Hovrätten där RB:s bestämmelser gäller, 43 § Lag (1999:166) om skiljeförfarande.

⁷ Adlercreutz, s. 23.

⁸ Hellner, s. 185 och s. 201; Adlercreutz, s. 20.

⁹ Jfr McKendrick, s. 312 och Poole, s. 212.

¹⁰ Jfr Gorton, s. 192.

1.2 Syfte, frågeställningar och avgränsningar

Uppsatsens övergripande syfte är att utreda rättsläget gällande bevisavtal mellan parter och avtalets rättsverkningar i ett skiljeförfarande. Den huvudsakliga frågeställningen behandlar i vilken utsträckning avtalsparter kan ingå avtal som begränsar bevisprövningen till att enbart omfatta skriftlig bevisning i en efterföljande skiljedomsprocess. Följande frågeställningar har varit till hjälp för att besvara huvudfrågan:

- (i) Är ett bevisbegränsande avtal godtagbart inom ramen för ett skiljeförfarande i svensk rätt?
- (ii) Vilken funktion och rättsverkan har integrationsklausulen i svensk respektive engelsk rätt?

Fokus för denna uppsats är att utreda vilken roll bevisbegränsande avtal har i ett skiljeförfarande med avseende främst på de processuella effekterna. Integrationsklausulens bakgrund i den anglo-amerikanska rätten berättigar en komparativ utredning av klausulens ställning både i det engelska och i det svenska rättslivet.¹¹ Klausulen anses innehålla flertal klausultyper, varav fokus för denna uppsats är klausuler som utestänger avtalspreliminärer.¹²

Av utrymmesskäl sker en komparativ studie enbart av den engelska rättsordningen.¹³ En europeisk framställning är troligtvis mer ändamålsenligt än en amerikansk på grund av den europeiska anknypningen till EKMR:s bestämmelser.¹⁴ En grundläggande förståelse av den engelska integrationsklausulen kräver en belysning av regeln *parol evidence rule*.

Avslutningsvis är utgångspunkten att avtalsparterna är två jämnstarka kommersiella parter, det vill säga näringsidkare, varav konsumenträttsliga aspekter inte behandlas.

¹¹ Jfr Adlercreutz, s. 23 f.

¹² Adlercreutz, s. 23 f. Integrationsklausuler kan ha dels en bakomsyftande funktion, det vill säga med syftet att utesluta bevisning av vad som förekommit mellan parterna innan avtalsslutet, dels en framåtsyftande funktion vars syfte är att enbart tillåta ändringar i avtalet i skriftform, det vill säga ett specialfall av avtalad skriftform. Den förstnämnda klausultypen är den aktuella för förevarande uppsats. Jfr även McMeel, s. 686.

¹³ Uppsatsen bortser från den amerikanska rättsordningen som är likartad den engelska.

¹⁴ EKMR:s bestämmelser om rätten till en rättvis rättegång är bindande för alla europeiska länder.

1.3 Metod och teori

Uppsatsen är utarbetad i enlighet med den rättsvetenskapliga metoden, inom vilken rättskälleläran, den juridiska metoden och den komparativa metoden inbegrips.¹⁵ Valda metod brukas för att tolka och analysera de klassiska rättskällorna såsom lag, förarbeten, rättspraxis och doktrin. Den komparativa rätten erkänns som en särskild teoribildning som bidrar till juridisk utbildning och forskning. Jämförelsen mellan olika rättsystem, för att belysa skillnader och likheter, är det centrala vid studier av komparativ rätt.¹⁶ Utländsk doktrin och rättspraxis systematiseras och analyseras för att uppnå ett jämförande resultat mellan rättordningarna i Sverige och England.

Orsaken till valet av en komparativ studie baseras på integrationsklausulens anglo-amerikanska rötter. För att få en bättre förståelse för rättsläget i svensk rätt beträffande integrationsklausuler jämförs likheter och skillnader i den engelska och svenska rättsordningen. Detta i sin tur bringar klarhet i frågan huruvida avtal som enbart tillåter skriftlig bevisning är godtagbara i svensk rätt. Den komparativa studien åskådliggör enbart de mest relevanta aspekterna avseende integrationsklausulens rättsverkan. Utredningen avser inte att utgöra en heltäckande jämförelse av rättsordningarna på grund av att det finns begränsat med material om klausulen i svensk rätt. Vissa engelska begrepp har genomgripande återgivits på originalspråket eftersom en översättning kan orsaka missförstånd avseende den faktiska innebörden av begreppen.¹⁷

I ett internationellt perspektiv studeras relevanta aspekter av Europadomstolens praxis för att belysa tillåtligheten av processuella avtal¹⁸. Avslutningsvis används ett disciplinöverskridande perspektiv med process- och avtalsrätt för att på ett tillfredställande sätt begripa integrationsklausulens syfte och rättsverkan i affärslivet.

¹⁵ Sandgren, s. 39.

¹⁶ Bogdan, s. 5, 10 och 45.

¹⁷ Bogdan, s. 36.

¹⁸ Parters överenskommelser avseende förfarandet.

1.4 Forskningsläge

Tidigare svensk forskning tycks vara knapphändig beträffande bevisbegränsande avtalsrättsverkan. De fåtal uttalanden som finns att tillgå i doktrinen behandlar främst integrationsklausulens avtalsrättsliga aspekter.¹⁹ Jan Hellners artikel behandlar delvis integrationsklausulens processuella kännetecken men med utgångspunkt ur den anglo-amerikanska rätten. Hellner finner inga skäl att motarbeta integrationsklausulens förekommande i kommersiella avtal utan betraktar dessa som legitima i svensk avtalsrätt. Vad avser engelsk doktrin anser Treitel att när ett avtal har reducerats till skrift föreligger det en presumtion om att det skriftliga avtalet har avsett att inkludera alla villkor i kontraktet.²⁰ Författarna till Law Commission's²¹ rapport, likt flertalet andra författare anser däremot inte att parol evidence rule är gällande i engelsk rätt utan enbart bör betraktas som ett "cirkelresonemang".²² Särskilt framträdande i diskussionen är det disciplinöverskridande perspektivet som behandlar både integrationsklausulens avtalsrättsliga och processrättsliga aspekter.

1.5 Material

Den obefintliga regleringen av integrationsklausulen i svensk rätt medför svårigheter att framställa en heltäckande utredning av klausulens roll och rättsverkningar. Trots detta är integrationsklausuler vanligt förekommande i kommersiella sammanhang vilket berättigar en studie av klausulens rättsverkan i en svensk kontext. På grund av avsaknaden av lagstiftning och förarbeten sker en studie av rättsläget i svensk doktrin för bedömning av integrationsklausuler. Därutöver är tillgången till domstolspraxis begränsad. Skälet till denna bristfällighet kan bero på att många kommersiella tvister avgörs genom skiljeförfaranden som präglas av anonymitet.²³

Beträffande integrationsklausulens roll och rättsverkan i engelsk rätt bygger framställningen på en riklighet av doktrin och rättspraxis. Avsaknaden av regelverk i svensk rätt som behandlar parol evidence rule medför att diskussionen får ta utgångspunkt utifrån en rapport av Law Commission. Ett urval av domstolspraxis har behandlats för att undersöka vilken roll

¹⁹ Se exempelvis Adlercreutz, Gorton och Sjöman, *Integrationsklausuler och dispositiv rätt*.

²⁰ Treitel, s. 212.

²¹ Law Commission är ett oberoende lagstadgat organ som inrättades i England för att tillse övervakningen av lagar och rekommendera reformer vid behov.

²² Law Commission, *Law of Contract: The Parole Evidence Rule*, Report No 154, 1986, s. 8.

²³ Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 30.

parol evidence rule och integrationsklausulen innehar i det engelska rättsystemet. Material av doktrin har begränsats till ett par standardverk inom den engelska avtalsrätten såsom Peel & Treitel's The Law of Contract, Beale's Chitty on Contracts och McKendrick's Contract Law. Användningen av andrahandskällor är fördelaktig vid hantering av utländsk rätt eftersom den ursprungliga källan är svår att tolka utan bakgrundskunskap.²⁴ Artiklar av bland annat Gorton, Ramberg och Sjöman har använts för att utreda integrationsklausulens roll i den svenska rättsordningen. Information om klausulens processrättsliga aspekter är begränsad eftersom artiklarna främst fokuserar på klausulens civilrättsliga aspekter. För att utreda i vilken utsträckning bevisbegränsande avtal är tillåtna enligt EKMR har rättspraxis från Europadomstolen systematiserats och analyserats. Vidare diskuteras huruvida de allmänna processuella principerna, fri bevisföring och fri bevisprövning, även gäller i skiljeförfaranden.

1.6 Disposition

Uppsatsen är disponerat på följande vis.

I kapitel två behandlas partsautonomins grundläggande betydelse. Inledningsvis sker en kort presentation om bevisrelaterade regler i skiljeförfarande. Sedermera behandlas särskilt frågan om i vilken omfattning bevisbegränsande avtal är tillåtna i skiljeförfaranden, med betoning på doktrinutlåtanden. Därefter följer en grundläggande redogörelse för vilka krav på processuella rätts säkerhetsgarantier Europakonventionen uppställer, varav rättspraxis är central i frågan. Kapitel tre består av det komparativa perspektivet i uppsatsen. Genomgripande sker en jämförelse mellan Sverige och England angående integrationsklausulens särskilda rättsställning. Avsnittet inleds med ett kort, allmän beskrivning av integrationsklausulens funktion och syfte. Vidare redogörs för sambandet mellan parol evidence rule och integrationsklausulen i engelsk rätt. För övrigt sker en motsvarande utredning gällande integrationsklausulens betydelse i svensk rätt. Slutligen i kapitel fyra återfinns ett avsnitt med slutsatser och reflektioner kring bevisbegränsande avtals giltighet i svensk rätt.

²⁴ Bogdan, s. 31.

2 Partsautonomins genomslagskraft i svensk rätt

2.1 Allmänt om skiljeförfarande

Skiljeförfarandet är en privat rättskipningsform som redan på 1300-talet reglerades i svensk lagstiftning. Genom ett skiljeavtal kan parterna hänskjuta sin tvist till en skiljedomstol vars funktion präglas av anonymitet, snabbhet, avtalsfrihet och höga kostnader.²⁵ De processuella och materiella bestämmelserna för skiljeförfarandet regleras i LSF.²⁶ Utgångspunkten är att principen om fri bevisföring²⁷ gäller i allmän domstol och i skiljeförfaranden. Den fria bevisföringen betraktas däremot i skiljeförfarandet som en allmän processrättslig princip och regleras sålunda inte i LSF.²⁸

Partsautonomin som är en del av dispositionsprincipen²⁹ intar en påtagligt starkare ställning i skiljeprocessen jämfört med civilprocessen. Förfarandet kännetecknas av att parterna själva beslutar om processen. Trots detta kan tvingande förfaranderegler hindra parternas dispositionsrätt, särskilt avseende processuella överenskommelser.³⁰ En skiljenämnd är därutöver inte bunden att följa en olaglig eller omöjlig partsföreskrift.³¹ Den enda principiella gränsen för partsautonomin utgörs utöver detta av det överordnade kravet på rättssäkerhet.³²

²⁵ Kvarn & Olsson, *Tvistlösning genom skiljeförfarande*, s. 15 f och s. 35-39.

²⁶ Lagen (1999:116) om skiljeförfarande.

²⁷ Närmare redogörelsen för principen om fri bevisföring i allmän domstol finns i avsnitt 2.5.

²⁸ Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 671.

²⁹ Dispositionsprincipen, som uttryck för parternas rätt att utforma processens ramar, är främst gällande i domstolsförfarandet men gäller även i skiljeförfarandet.

³⁰ Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 266-271.

³¹ prop. 1998/99:35 s. 110.

³² Andersson m.fl., s. 104.

2.2 Särskilt om bevisbegränsande avtal i skiljeförfarande

2.2.1 Kollision mellan partsautonomi och rättssäkerhet

Det är, som nämnts, allmänt accepterat att processuella partsöverenskommelser är tillåtna såvida det inte förekommer tvingande förfaranderegler som hindrar denna dispositionsrätt.³³ Parternas möjligheter att tillämpa bevisbegränsande avtal i ett skiljeförfarande medför vissa tillämpningsproblem, varav ett avser kollisionen mellan partsautonomin och kravet på ett rättssäkert förfarande.

I förarbetena till LSF menade Lagrådet att bestämmelserna bör presumeras vara tvingande, om inget annat stadgas, med hänsyn till de förekommande hänvisningarna till partsviljan i lagtexten. Genom tillägget ”och parterna inte har bestämt något annat” och dylika uttryck i lagtexten bekräftas bestämmelsens dispositiva kärna, enligt Lagrådet.³⁴

Principen om partsautonomin tar uttryck i 21 § i LSF som reglerar att skiljemännen ska följa parternas gemensamma instruktioner, såvida inte rättssäkerheten ställer hinder för detta.³⁵ Vidare uppställs krav på rättssäkerhet i 24 § LSF där parterna genom processuella överenskommelser inte kan begränsa deras rätt att ”i all behövlig omfattning” utföra sin talan skriftligt och muntligt. Detta är delvis ett uttryck för parternas begränsade möjligheter att inskränka den fria bevisföringen.³⁶ Vidare uppställs krav på att skiljeförfarandet ska vara kontradiktoriskt, nämligen att parterna ska få framföra sin talan och bemöta varandras yrkanden, påståenden och bevisföring.³⁷ Eftersom 24 § LSF inte uttryckligen bekräftar dispositivitet enligt Lagrådets rekommendationer bör bestämmelsen betraktas som tvingande.³⁸

³³ Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 266-271.

³⁴ prop. 1998/99:35 s. 227 och 312.

³⁵ prop. 1998/99:35 s. 109; Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 605.

³⁶ prop. 1998/99:35 s. 227; Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar på Internet*, kommentaren till 24 §, avsnitt 4.1.1.1.

³⁷ Cars, s. 117.

³⁸ prop. 1998/99:35 s. 312 e contrario.

2.2.2 Doktrin

I det följande utreds olika uppfattningar i den svenska doktrinen avseende i vilken utsträckning bevisbegränsande avtal i skiljeförfarande är tillåtna. En liknande diskussion förs nedan³⁹ avseende integrationsklausulens funktion. Huvudregeln om partsautonomins princip i skiljeförfarandet bör innebära att parterna som utgångspunkt fritt kan upprätta avtal om bevisfrågor i förfarandet.⁴⁰ Trots detta råder tveksamhet avseende i vilken utsträckning parterna kan genomdriva ett bevisbegränsande avtal i ett skiljeförfarande.⁴¹ Det är däremot tveklöst att parternas dispositionsrätt varierar beroende på olika faktorer, såsom lagbestämmelsens betydelse och huruvida det handlar om ett förhandsavtal⁴² eller inte.⁴³

Utgångspunkt tas i den tvingande 24 § LSF, vars begränsning av parternas dispositionsrätt består av att parterna måste ”i all behövlig omfattning” ges möjlighet att utföra sin talan. Lindell menar att bestämmelsens tvingande karaktär inte hindrar parternas möjligheter att träffa avtal om vilket utredningsmaterial som ska få beaktas i tvisten.⁴⁴ Genom detta kan parternas rätt att få framföra sin talan bli relativt begränsad men Lindell anser att en otillbörlig bevisbegränsningsklausul kan angripas genom de avtalsrättsliga ogiltighetsreglerna.⁴⁵

Kvart och Olsson anser att det är avgörande att parterna inte på förhand har totalt avstått från rätten att föra sin talan angående frågan om parterna överskridit deras dispositionsrätt. I detta resonemang inbegrips ett förbud mot att begränsa processföringen till ett visst antal inlagor.⁴⁶

I vilken utsträckning parter kan äventyra rättssäkerheten till förmån för avtalsfriheten menar även Lindskog är oklart. Initialt präglas möjligheten att upprätta bevisavtal av principen om partsautonomin, med reservation för vissa begränsningar.⁴⁷ Om ett förfarande under inga förhållanden kan betraktas som rättssäkert, exempelvis när det föreskrivs att parterna överhuvudtaget inte får åberopa någon bevisning, bör inskränkningen inte godtas.⁴⁸ Trots att begränsningen av bevisföringen inte tycks vara särskilt ingripande bör den förbjudas såvida

³⁹ Se avsnitt 3.3.

⁴⁰ Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 273; jfr Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 56.

⁴¹ Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 55.

⁴² Avtal som upprättas innan en eventuell framtida tvist uppstått.

⁴³ SOU 1994:81 s. 255, prop. 1998/99:35 s. 44.

⁴⁴ prop. 1998/99:35 s. 227; Lindell, *Alternativ tvistlösning – särskilt om medling och skiljeförfarande*, s. 185.

⁴⁵ Lindell, *Alternativ tvistlösning – särskilt om medling och skiljeförfarande*, s. 186.

⁴⁶ Kvart & Olsson, *Lagen om skiljeförfarande – en kommentar*, s. 207 f.

⁴⁷ Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 55 f och 650.

⁴⁸ Se Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 273 och Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 650.

hotet mot rättssäkerheten inte är acceptabel.⁴⁹ Vidare anser Lindskog att bevisbegränsande avtal bör godtas i ett skiljeförfarande om så begärs av part i enlighet med partsautonomins starka genomslagskraft. Han menar däremot att en helhetsbedömning av alla omständigheter i fallet bör ske varav likställdhetsprincipen, kravet på rättssäkerhet och de specifika skäl som föranlett upprättandet av avtalsvillkoret är i fokus. Slutligen betraktar Lindskog förekomsten av tydlighet i avtalet som avgörande för att kunna åsidosätta annars gällande bevisregler.⁵⁰

Heuman är av uppfattningen att processuella avtal får genomslag i skiljeförfarandet under vissa omständigheter, varav rättsäkerhetsaspekterna är avgörande. Partsöverenskommelser som ligger på gränsen av vad som bör godtas enligt den tvingande lagstiftningen får enligt Heuman enbart rättsverkan om parterna tydligt och uttryckligen avstår från sina rättigheter. Likväl som den allmänna uppfattningen, betraktar Heuman förhandsavtal som avser inskränkningar i bevisföringen som mindre acceptabla än partsöverenskommelser som slutits under processens gång. Heuman tycks anse att likställdhetsprincipen enbart erbjuder parterna lika processuella möjligheter. Principen i sig hindrar däremot inte skiljenämndens möjligheter att avgöra en tvist när den ena parter medvetet avstått från sina lagliga rättigheter.⁵¹

Frågan om skyldigheten för skiljenämnden att följa parternas anvisningar även inbegriper begränsningar i bevisföringen genom avtal om exklusiva bevis⁵² är enligt Håstad tvistig. Han drar däremot slutsatsen att en dylik överenskommelse åtminstone borde vara bindande för skiljenämnden med förbehåll för sedvanliga avtalsrättsliga ogiltighetsregler.⁵³ Oavsett hur rättsläget om avtalets processuella effekter bör betraktas, har Håstad fastslagit att en överenskommelse om exklusiv bevisning binder parterna enligt en avtalsrättslig grund.⁵⁴

Sammanfattningsvis är det allmänt vedertaget i doktrinen att bevisbegränsande avtal strikt taget inte är förbjudna men det förekommer spridda åsikter avseende inskränkningens omfattning.

⁴⁹ Jfr Lindskogs resonemang i *Skiljeförfarande: en kommentar* på sidan 687 f i not 122. Lindskog anförde att ett avtal som föreskriver att parterna högst får åberopa tre förhör vardera är inte bindande om tvisten är så pass komplicerad att det krävs fler förhör.

⁵⁰ Lindskog, *Skiljeförfarande: en kommentar*, s. 687 f.

⁵¹ Heuman, *Skiljemannarätt*, s. 272 f och 277.

⁵² Avtal om exklusiva bevis är när enbart viss bevisning får anföras för ett visst rättsfaktum och avser vanligen en prioritering av skriftliga bevis. En sådan begränsning av den fria bevisföringen är ovanlig.

⁵³ Håstad, *Besiktningens rättsverkan*, s. 595 f.

⁵⁴ Håstad, *Dröjsmål och fel enligt AB 72*, s. 96 f.

2.3 Betydelsen av de processuella rättssäkerhetsgarantierna i Europakonventionen

2.3.1 Inledning

Sedan 1 januari 1995⁵⁵, har Europakonventionens bestämmelser intagit den ledande auktoritära ställningen i svensk lagstiftning.⁵⁶ I en strävan att internationalisera skiljeförfaranden tas i nuläget hänsyn till EKMR:s bestämmelser för att skipa rättvisa i och erhålla en viss kontroll över skiljeförfarandets process. Vid tecknandet av processuella avtal måste parterna följaktligen alltid uppfylla EKMR:s rättssäkerhetsgarantier. Den berörda bestämmelsen i sammanhanget är artikel 6 EKMR som avser rätten till en rättvis rättegång. Som utgångspunkt betraktas regleringen som gällande både i allmän domstol och i skiljeförfarande.⁵⁷ Utmärkande för artikel 6 är att bestämmelsen består av flertal individuella rättigheter, varav principerna om parternas likställdhet i processen och rätten till ett kontradiktoriskt förfarande intar en särskilt betydelsefull ställning. Den sistnämnda principen avser delvis att tillförsäkra parterna möjligheten att framföra sin talan i tillräcklig utsträckning. Med detta avses främst parternas likställda möjlighet att åberopa bevisning.⁵⁸ Artikelns utformning garanterar parterna ett minimiskydd i en process och inrymmer således tillfredställande rättssäkerhetsgarantier för tvistande parter.⁵⁹

Europadomstolen har inte behandlat situationen där en part fullständigt avsäger sin rätt till både statlig och privat rättskipning, utan rättspraxis har enbart bedömt parter avstående från den statliga rättskipningen. En avsägelse av rätten till domstolsprövning genom ett skiljeavtal bedöms vara godtagbar eftersom det privata rättskipningsförfarandet betraktas som jämförbart med den statliga.⁶⁰ Sammantaget betraktas avståenden från de grundläggande processuella rättigheterna som möjliga, med förbehåll för oklarheter vad gäller dess omfattning.

⁵⁵ Det var vid denna tidpunkt som EKMR inkorporerades i svensk lag. Se även Danelius, s. 39.

⁵⁶ 2 kap 19 § RF. Se även Danelius, s. 39.

⁵⁷ Hellner, *Constitutional limits of arbitration*, s. 12 och 19.

⁵⁸ SOU 2001:103 s. 74 f; SOU 2007:26 s. 154 f; Danelius, s. 246 f.

⁵⁹ Danelius, s. 146.

⁶⁰ Westberg, s. 363 f; Danelius s. 196; Hellner, *Constitutional limits of arbitration*, s. 12.

2.3.2 Rättspraxis och doktrin

Frågan om i vilken utsträckning EKMR tillåter tillämpningen av bevisbegränsande avtal i ett skiljeförfarande är till viss del oklar. Bevisfrågor behandlas inte uttryckligen i konventionen. I *Dikme mot Turkiet*⁶¹ fastslog Europadomstolen att bedömningen huruvida ett förfarande ska betraktas som rättvist sker utifrån en helhetsbedömning, det vill säga först efter rättegångens slut.⁶² Ytterst råder, som tidigare nämnts, principen om parter rätt att framföra sin talan i tillräcklig omfattning. Enligt Danelius bör denna princip även inbegripa parter rätt att åberopa bevisning i förfarandet.⁶³

Kraven för ett uppnå ett giltigt avstående av en konventionsrättighet är beroende av tre faktorer enligt Hellner: frivilligt avstående, tiden för avståndet och vikten av den avsågda rättigheten. Initialt måste avståndet utformas tydligt och frivilligt. Det är därutöver av yttersta vikt att avgöra huruvida part har avstått från en rättighet på förhand eller vid tvistens uppkomst. Ett förhandsavstående ska bedömas som mer ingripande och bör följaktligen tillämpas försiktigt. Den sista men troligtvis mest svårbedömda faktorn är frågan om den avsågda konventionsrättighetens särskilda betydelse i det enskilda fallet.

Som nämnts, inbegriper artikel 6 EKMR flertal olika individuella rättigheter för parterna som innehar varierande relevans. Vissa rättigheter som exempelvis kravet på offentlig förhandling, berör en relativt oväsentlig aspekt i förfarandet och ett dylikt avstående är följaktligen tillåten trots att det handlar om ett förhandsavstående. Ett fullständigt avstående från artikel 6 betraktas däremot som ogiltigt och kan inte genom undertecknande av ett skiljeavtal genomdrivas i ett förfarande. Enligt Hellner bör parternas rätt till att i tillräcklig omfattning bli hörd i ett förfarande betonas och får inte avstås på förhand. Hellner menar att förhandsavståenden enbart får avse individuella och således inte grundläggande rättigheter. Övriga rättigheter kan endast frångås under förfarandet.⁶⁴ Sammantaget har parterna troligtvis inte någon möjlighet att på förväg avstå från en mer fundamental och grundläggande processuell rättighet. Möjligheten att avstå från en dylik rättighet kan däremot vara möjlig vid tiden för tvisten eftersom parterna enklare kan överblicka avståndets konsekvenser.

⁶¹ *Dikme mot Turkiet*, dom den 11 juli 2000.

⁶² *Dikme mot Turkiet*, dom den 11 juli 2000, punkt 109.

⁶³ Danelius, s. 247.

⁶⁴ Hellner, *Constitutional limits of arbitration*, s. 15 f och 19.

Europadomstolens praxis saknar en fullständig beskrivning om hur ett godtagbart bevisbegränsande avtal ska utformas. I det följande redogörs för domstolens praxis avseende utformningen av ett godtagbart skiljeavtal, vilket i sin tur troligtvis kan ge vägledning för vilka krav som gäller för ett giltigt bevisbegränsande avtal. Inledningsvis har domstolen uppställt krav på att avtal mellan parter som avsäger en konventionsskyddad rättighet ska etableras på ett otvetydigt sätt. Det är dessutom avgörande att vissa minimirättigheter bibehålls i proportion till den avsagda rättighetens betydelse.⁶⁵ Med hänsyn till att artikel 6 inbegriper olika rättigheter kan dessa avsägas i varierande omfattning beroende av dess relevans.

Upprättandet av ett skiljeavtal medför däremot inte ett fullständigt avstående från övriga rättigheter i artikel 6. Det är avgörande att skilja mellan de olika rättigheternas dignitet eftersom ett avstående enbart betraktas som tillåtet med hänsyn till rättighetens betydelse i det enskilda fallet. Enligt domstolens rättspraxis får exempelvis rätten till muntlig förhandling avstås från både i allmän domstol och i skiljeförfarande. Eftersom skiljeförfarandet präglas av anonymitet är detta avstående troligtvis framförallt tillåtet i skiljeförfaranden. När avståendet avser en rättighet med låg dignitet, som exempelvis rätten till offentlig förhandling, godtas förhandsavtal.⁶⁶

Avslutningsvis är det oklart vilka specifika rättigheter i artikel 6 som är tvingande för parterna i ett skiljeförfarande.⁶⁷ Möjligheten till avsägelse av rätten till domstolsprövning innebär däremot inte att parterna fritt kan avstå från de resterande rättigheterna.⁶⁸ Utgångspunkten borde följaktligen vara att övriga rättigheter i artikel 6 fortfarande är gällande i skiljeförfarandet trots parternas skiljeavtal.

⁶⁵ Oberschleck mot Österrike, dom den 23 maj 1991, punkt 51; Pfeifer mot Österrike, dom den 25 februari 1992, punkt 37; Suovaniemi m.fl mot Finland, beslut den 4 juni 1996.

⁶⁶ Suovaniemi m.fl mot Finland, beslut den 4 juni 1996.

⁶⁷ Jfr Suovaniemi m.fl mot Finland, beslut den 4 juni 1996. Jfr även Hellner, *Constitutional limits of arbitration*, s. 12. Hellner menar att ett avstående från domstolsprövning kan vara tillåtet i fall när upprättandet av skiljeavtalet inte genomfördes under press.

⁶⁸ Suovaniemi m.fl mot Finland, den 4 juni 1996.

2.4 Bevisregler i allmän domstol

Dispositionsprincipen som kommer i uttryck i 17 kap. 3 § RB präglar civilprocessen genom att parterna bestämmer processens ram. Principen skiftar i omfattning beroende på aktuell måltyp och utmärks i särskild hög grad avseende de dispositiva målen.⁶⁹ Avtal som avviker från RB:s processuella regler är, trots dispositionsprincipen, alltså beroende av domstolens lämplighetsbedömning. Utöver partsviljan spelar även rättssäkerhetsaspekter och respekten för upprätthållandet av en effektiv rättskipning en avgörande roll i bedömningen av principens genomslagskraft.⁷⁰

Med utgångspunkt i 35 kap. 1 § RB råder principerna om fri bevisföring och fri bevisvärdering i det allmänna domstolsförfarandet. Den fria bevisföringen, som är fokus för denna uppsats, inbegriper parternas möjlighet att fritt lägga fram bevisning i en rättegång.⁷¹ Bevisprövningen behandlar istället frågan om rättens värdering av den framtagna bevisningen. Principen om fri bevisföring avser att vara obligatorisk, och inte fakultativ, vilket medför att rätten förbjuds från att bortse från framlagd bevisning.⁷² Trots den fria bevisföringens genomslagskraft innefattar denna regel ett antal begränsningar enligt 35 kap. 7 § RB, vilket enligt motiven bör tillämpas restriktivt.⁷³

Utgångspunkten har under lång tid varit att processuella avtal strängt taget är förbjudna i allmän domstol.⁷⁴ Trots att avtalsparter avser att förlägga en framtida tvist i ett skiljeförfarande kan förfarandet i allmän domstol vara av intresse vid en eventuell klandertalan av skiljedomen. Formella fel i skiljeförfarandet kan enligt 43 § LSF klandras till allmän domstol, där vanliga civilprocessrättsliga bestämmelser är rådande. Intagandet av ett bevisbegränsande klausul i ett avtal kan sålunda i detta nästföljande förfarande inte få samma genomslagskraft med hänsyn till principen om förbudet mot processuella avtal.

⁶⁹ Ekelöf I, s. 58 f; Lindell, *Civilprocessen*, s. 110.

⁷⁰ Heuman, *Kan parter träffa avtal om hur civilrättsliga och processuella regler ska tillämpas?*, s. 337.

⁷¹ Ekelöf IV, s. 26 och 34.

⁷² Ekelöf IV, s. 37; Heuman, *Bevisförbud. En undersökning av möjligheterna att avvisa oegentligt åtkommen bevisning i brottmålsrättegång*, s. 230.

⁷³ NJA 1943 II, s. 451.

⁷⁴ prop. 1942:5 s 233, NJA 1943 II s. 611.

3 Integrationsklausulens roll i rättslivet

3.1 Inledning

När avtalsparter har förhandlat under lång tid kan de ha ett intresse av att inte låta avtalspreliminärer få betydelse vid tolkningen av det slutligt skriftliga kontraktet. Fokus i denna uppsats är, som inledningsvis nämnts, frågan om integrationsklausulens möjligheter att hindra avtalspreliminärers betydelse i en tvist. Integrationsklausulen avser följaktligen likt parol evidence rule att skapa kontraktuell säkerhet och ordning i kommersiella avtalsförhållanden. I enlighet med avtalsfriheten står det fritt för avtalsparter att reglera deras mellanhavande i ett bindande kontrakt vilket omfattar friheten att upprätta en integrationsklausul. Intagandet av klausulen medför följaktligen att enbart de skriftliga villkoren blir gällande för avtalsparterna. Klausulens syfte är att reducera vilken bevisning som tillåts i en tvist.⁷⁵ En integrationsklausul kan se ut enligt följande:

”This contract completely embodies the terms of the parties’ agreement. Any modification to this contract must be made in writing.”⁷⁶

Trots att den engelska och svenska rätten tillämpar olika avtalsprinciper förekommer liknande problem i de olika rättsordningarna avseende avtalstolkning och utfyllnad. Engelska domstolar är benägna att tolka avtalet utifrån dess ordalydelse medan svenska domstolar frekvent baserar sina domar utifrån en helhetsbedömning av allt tillgängligt material. Svenska domstolar bedömer således avtalsinnehållet relativt fritt och behöver sällan, till skillnad från engelska domstolar, uttryckligen motivera vilken omständighet som tas hänsyn till vid avtalstolkningen.⁷⁷

⁷⁵ Gorton, s. 187, 189 och 197.

⁷⁶ Ramberg, s. 167.

⁷⁷ Gorton, s. 191; Hellner, *Parol evidence rule och tolkning av skriftliga avtal i svensk rätt*, s. 202.

3.2 Integrationsklausulens betydelse i engelsk rätt

3.2.1 Parol evidence rule

Den engelska bevisrätten skiljer sig drastiskt från den svenska principen om fri bevisföring. Det engelska rättssystemet är uppbyggt av formalistiska bevisregler, även erkända under beteckningen "the law of evidence". Dessa bevisregler utmärks av att domstolen ska avvisa så kallad "inadmissible" bevisning. Parol evidence rule, som tillhör förevarande reglering, avgör vilka bevismedel som ska tillåtas i avtalstvister.⁷⁸ Integrationsklausulens ställning i den engelska rätten är, som nämnts, beroende av den accessoriska parol evidence rule. Införandet av klausulen i ett avtal bekräftar parternas avsikt att tillämpa regeln i fråga.⁷⁹ För att fullt förstå klausulens betydelse i det engelska rättslivet krävs följaktligen en utredning av parol evidence rule.

Den exakta betydelsen av parol evidence rule i är omtvistad och kontroversiell. Regeln innebär att utanförliggande bevisning med syfte att lägga till, förminska, variera eller motsäga ett skrivet kontrakt ska avvisas.⁸⁰ Flertal författare anser att parternas intentioner avgör avtalsinnehållet utan någon möjlighet till motbevisning medan andra författare anser att en presumptionsregel är rådande.⁸¹ Enligt McKendrick skiljer sig inte dessa ställningstaganden i större grad. Detta beror enligt honom på att presumptionsregeln är svag i det hänseendet att bevisning som hävdas vara en del av avtalet i praktiken osannolikt kommer att uteslutas. Han menar att den moderna engelska domstolen sannolikt hellre tillåter bevisning än beslutar om avvisning.⁸² Vid tillämpningen av parol evidence rule främjas rättssäkerheten, i form av förutsebarhet och överskådlighet i avtalssituationen, på bekostnad av rättvisan.⁸³ I många ögon betraktas en dylik situation som oskälig, men Lord Hubhouse of Woodborough fastslog i *Shogun Finance Ltd mot Hudson*⁸⁴ att regeln är fundamental för den engelska handelsrätten och att säkerheten i ett avtal är beroende av förevarande regel.⁸⁵

⁷⁸ Hellner, *The parol evidence rule och tolkning av skriftliga avtal i svensk rätt*, s. 186.

⁷⁹ Jfr McKendrick, s. 312 och Poole, s. 212.

⁸⁰ *Jacob mot Batavia & General Plantation Trust* [1924] 1 Ch. 287, s. 295; *AIB Group Plc mot Martin* [2001] UKHL 63, punkt 4; Law Commission, s. IV; Hellner, *Parol evidence rule och tolkning av skriftliga avtal i svensk rätt*, s. 187 f.

⁸¹ Law Commission, s. 8 f; McKendrick, s. 308-312.

⁸² McKendrick, s. 312.

⁸³ *Mallan mot May* [1844] 153 E.R. 213, s. 216; *AIB Group Plc mot Martin* [2001] UKHL 63, punkt 4; Treitel, s. 212.

⁸⁴ *Shogun Finance Ltd mot Hudson* [2000] C.L.Y 2600.

⁸⁵ *Shogun Finance Ltd mot Hudson* [2000] C.L.Y 2600, s. 944.

Enligt författarna till Law Commission's rapport uppställs parol evidence rule som ett cirkelresonemang, med hänsyn till att bevisning enbart utesluts om det är konsekvent med parternas intentioner. Cirkelresonemanget menar att regeln enbart är tillämplig när ett skriftligt dokument innehåller samtliga avtalsvillkor vilket medför att utanförliggande bevisning blir irrelevant även om denna skulle tillåtas. Genom detta resonemang ställer parol evidence rule aldrig hinder för rättvisan eftersom en part aldrig hindras att åberopa bevisning som var avsett att vara del av det slutligt skriftliga avtalet. Avgörande för uteslutning av bevisning är således beroende av en objektiv bedömning av parternas avsikter och inte en renodlad bokstavstolkning av parol evidence rule. Framlagda bevis kan sålunda inte avvisas av domstolen enbart eftersom ett dokument ser ut att vara ett slutligt kontrakt.⁸⁶ Motsvarande åsikt har McMeel som menar att trots regeln inte formellt blivit avvisad av de högsta instanserna innehar den en begränsad relevans i engelsk rätt.⁸⁷ Skälet till att regeln har behandlats i 2000-tals rättspraxis beror istället på att domstolens uttalanden har intagit betydelsen som obiter dictum⁸⁸ och inte som ratio decidendi⁸⁹ som har direkt tillämplighet.⁹⁰ Även Chitty delar Law Commission's uppfattning att regeln praktiskt taget inte är tillämplig i rättslivet och att bevisning bör avvisas utifrån en objektiv bedömning av parternas intentioner. Emellertid anser han att det är svårt att bevisa att ytterligare villkor inkluderas i ett till synes komplett avtal, trots att utanförliggande bevisning enligt honom strängt taget inte bör förbjudas.⁹¹

Tillämpningen av parol evidence rule bör däremot enligt Treitel fungera som en presumption som kan motsägas.⁹² Som en konsekvens av regelns formalistiska aspekter blir det däremot tillåtet med utanförliggande bevisning om parterna inte avsett att avtalet ska belysa hela avtalsinnehållet. Treitel menar att Law Commission's ståndpunkt om cirkelresonemang är alltför långgående eftersom avtalsparter vanligtvis är av skilda uppfattningar avseende avtalets fullständighet och exkludering vid en tvist. Om avtalet ser ut att vara fullständigt reglerat får avtalets utseende en avgörande betydelse. Enligt Treitel blir det följaktligen

⁸⁶ Law Commission, s. IV, 8, 13 och 27; McMeel, s. 167; Hellner, *Parol evidence rule och tolkning av skriftliga avtal i svensk rätt*, s. 203.

⁸⁷ McMeel, s. 411.

⁸⁸ Obiter dictum är uttalanden som nämns i domen men inte är bindande eller nödvändigt.

⁸⁹ Ratio decidendi är uttalanden som bör betraktas som bindande och är nödvändiga för att avgöra målet.

⁹⁰ McMeel, s.415. Jfr Jacob mot Batavia & General Plantation Trust [1924] 1 Ch. 287 där parol evidence rule uttryckligen betraktas som rådande.

⁹¹ Chitty, s. 962 f.

⁹² Law Commission, s. 11 f; Treitel, s. 212. Jfr även Lord Russel of Killowens uttalande i Gillespie Bros & Co mot Cheney Eggar & Co [1896] 2 Q.B. 59 (s. 62) om att ett avtal som reducerats till ett slutligt skriftligt dokument innehar en stark presumption om att dokumentet innehåller hela partsöverenskommelsen.

besvärligt för en part att motbevisa presumptionen när denne stödjer sitt argument på utanförliggande bevisning.⁹³ Avslutningsvis intar regeln en begränsad betydelse i det praktiska rättslivet eftersom utanförliggande bevisning medges i flertal undantagssituationer.⁹⁴

3.2.2 Särskilt om integrationsklausulens roll och rättsverkan

Många kommersiella tvister uppstår eftersom avtalsparter är oense om utanförliggande avtalsvillkor ska inkluderas i det slutligt skriftliga avtalet. Integrationsklausulens funktion är motsvarande till effekterna av en tillämpning av parol evidence rule. Införandet av klausulen sker för att visa på parternas vilja att sammanfatta den rådande överenskommelsen i det skriftliga avtalet.⁹⁵ Den specifika effekten av intagandet av en integrationsklausul är enligt Chitty beroende av avtalets ordalydelse.⁹⁶ Enligt McMeel tenderar domstolen att tolka integrationsklausulen strikt och tycks vara ovilliga att tillge klausulen någon praktisk betydelse.

Själva frågan huruvida parternas slutliga överenskommelse överhuvudtaget innefattas i det skriftliga avtalet ska tolkas med hjälp av all tillgänglig bevisning, eftersom detta avser en sakfråga.⁹⁷ I *Reeds Solicitors mot Norwich Union Insurance Ltd*⁹⁸ påpekade däremot Lord Justice Longmore att domstolen lär betrakta en parts hänvisning till muntlig bevisning med skepsis när det existerar en integrationsklausul.⁹⁹ Vid rimliga tvivel avseende om överenskommelsen i själva verket omfattar det skriftliga kontraktet menar McMeel att en engelsk domstol trots detta uttalande sannolikt söker vägledning i utanförliggande bevisning. Sammantaget menar McMeel att själva förekomsten av en integrationsklausul borde ge upphov till en presumtion att det skriftliga avtalet innehåller parternas fullständiga överenskommelse. Att motbevisa denna presumtion kan bli nästintill omöjlig när det handlar om ett individuellt avtalat kontrakt där bägge parter har tillgång till juridisk rådgivning.¹⁰⁰

⁹³ Treitel, s. 212 f.

⁹⁴ Chitty, s. 967; McKendrick, s. 312; McMeel, s. 415.

⁹⁵ Law Commission, s. 12; Poole, s. 212.

⁹⁶ Chitty, s. 966.

⁹⁷ McMeel, s. 686 f; Chitty, s. 866.

⁹⁸ *Reeds Solicitors mot Norwich Union Insurance Ltd* [2005] EWCA Civ 323.

⁹⁹ *Reeds Solicitors mot Norwich Union Insurance Ltd* [2005] EWCA Civ 323, punkt 11.

¹⁰⁰ McMeel, s. 691 och 732.

En lämplig utgångspunkt för att behandla integrationsklausulens syfte och funktion tas i det ledande rättsfallet på området, *Inntrepreneur Pub mot East Crown*.¹⁰¹ Domaren Justice Lightsman fastslog följande:

*“The purpose of an entire agreement clause is to preclude a party to a written agreement from threshing through the undergrowth and finding in the course of negotiations some (chance) remark or statement (often long forgotten or difficult to recall or explain) on which to found a claim such as the present [...]. For such a clause constitutes a binding agreement between the parties that the full contractual terms are to be found in the document containing the clause and not elsewhere, and that accordingly any promises or assurances made in the course of the negotiations [...] shall have no contractual force, save insofar as they are reflected and given effect in that document.”*¹⁰²

Rättsfallet handlar ett hyresavtal där hyresgästen (”Crown”) hade förpliktat sig att förvärva öl av hyresvärdens (”Inntrepreneur”) leverantör genom en så kallad ”beer tie”. I domstolen åberopade hyresgästen den befintliga integrationsklausulen som försvar för upphörandet av anskaffningen av ölen från den utpekade leverantören. Lightsman fastslog sedermera att intagandet av en integrationsklausul medför att utanförliggande bevisföring förlorar sin rättsverkan.¹⁰³

Bristen på lagstiftning kring integrationsklausulen medför enligt Law Commission att klausulen inte kan få en avgörande verkan på avtalet, utan enbart en starkt övertygande effekt. Avgörande är istället främst parternas bevisade intentioner vid avtalslutet, oavsett anledningen till parternas beslut att införa en integrationsklausul i avtalet. Law Commission exemplifierar några situationer där parterna inte varit medvetna, glömt eller aldrig läst integrationsklausulen i ett gällande avtal. Detta stödjer argumentet om att inte tillerkänna klausulen någon avgörande effekt vid tolkning av avtalsinnehållet.¹⁰⁴ Likt Law Commission anser även McMeel att bedömningen huruvida ett skriftligt dokument inbegriper det fullständiga avtalet bör bedömas objektivt utifrån parternas avsikter vid avtalsslutet.¹⁰⁵ McMeel menar däremot att domstolen i kommersiella fall har varit välvilligt inställda till integrationsklausuler.¹⁰⁶

¹⁰¹ *Inntrepreneur Pub Co mot East Crown Ltd* [2000] 2 Lloyd’s Rep 611.

¹⁰² *Inntrepreneur Pub Co mot East Crown Ltd* [2000] 2 Lloyd’s Rep 611, punkt 7.

¹⁰³ *Inntrepreneur Pub Co mot East Crown Ltd* [2000] 2 Lloyd’s Rep 611, punkt 1 f, 8 och 21.

¹⁰⁴ Law Commission, s. 12 f. Jfr även Gorton, s. 204 som är av motsvarande uppfattning och anser att engelsk rättspraxis inte visar på att integrationsklausulen intagit en avgörande effekt på avtalet.

¹⁰⁵ McMeel, s. 726.

¹⁰⁶ McMeel, s. 411.

McKendrick menar att den moderna engelska domstolen har blivit alltmer accepterande vad avser integrationsklausulers genomslag i avtalssituationer. Denna trend har enligt McKendrick sin bakgrund i uppmjukningen av parol evidence rule. Med hänsyn till den tid och kostnad som idag faktiskt investeras i upprättandet av integrationsklausuler tyder detta på att klausulen intar en viktig roll i det engelska kommersiella rättslivet.¹⁰⁷

3.3 Tillåtligheten av integrationsklausuler i den svenska rätten

I svensk rätt styr, som nämnts, främst den processuella principen om fri bevisföring i både domstol och skiljeförfarande. Vid användandet av integrationsklausuler kan denna princip komma i konflikt med parternas avtalsenliga frihet att begränsa bevisning.¹⁰⁸

Tillgången till svensk rättspraxis som behandlar integrationsklausulens funktion är relativt begränsad. I AD 2007 nr 86 behandlades betydelsen av en i ett anställningskontrakt intagen integrationsklausul som föreskrev att tidigare överenskommelser mellan parterna ersattes av det skriftliga kontraktet. Arbetsgivaren gjorde gällande att på grund av arbetstagarens privata uttag av pengar med företagskortet fanns det skäl för avskedande eftersom det skriftliga anställningsavtalet uttryckligen inte medgav en sådan rätt. Det fastslogs att arbetstagarens beteende inte var oförenlig med tidigare praxis inom företaget. AD konstaterade att vid bedömningen om vad parterna avsett med integrationsklausulen ska både vanliga avtalstolkningsprinciper och en uppskattning av parternas faktiska handlingar tillmätas betydelse. Sammantaget fastslog domstolen att den intagna integrationsklausulen inte kan utesluta förekomsten av tidigare anställningsförmåner som inte uttryckligen angetts i det skriftliga avtalet.¹⁰⁹

Enligt Sjöberg ger AD:s dom uttryck för uppfattningen att parter som hävdar en rättighet som inte följer av det skriftliga kontraktet, om en integrationsklausul är intagen, måste styrka både att det utanförliggande avtalsvillkoret gäller och speglar parternas avsikt.

Integrationsklausulen har således en betydelse för tolkning av avtalsinnehållet, trots att klausulen inte fick fullt genomslag i domen. Enligt Sjöberg är parternas efterföljande

¹⁰⁷ McKendrick, s. 312 och 403.

¹⁰⁸ Gorton, s. 185.

¹⁰⁹ Gorton, s. 207; AD 2007 nr 86.

agerande avgörande för möjligheten att beakta parternas tidigare överenskommelser när en integrationsklausul intagits i avtalet. Genom detta resonemang belyser Sjöberg faran för att ha alltför stort förtroende för integrationsklausulens förmåga att influera vad som senare ska betraktas utgöra avtalsinnehåll.¹¹⁰

I en av Sjömans skiljedomsanalyser fastställs att bedömningen av en integrationsklausuls relevans är en tolkningsfråga. I enlighet med sedvanliga avtalstolkningsprinciper är klausulens lydelse, avtalets utformning och övriga omständigheter i det särskilda fallet avgörande för tolkningen av integrationsklausulen. Sjöman menar att en domstol vid tolkningen av kommersiella avtal främst betonar ordalydelsen. Strikta krav uppställs sålunda för en part som hävdar att avtalsinnehållet är annat än vad som kan utläsas av avtalet. Vid oklarheter i avtalet borde det i praktiken vanligtvis vara omöjligt att fastställa någon gemensam partsavsikt. Integrationsklausulen intar således en stark ställning och en parts bristande uppmärksamhet avseende dess rättsverkan kan utan tvekan få oönskade konsekvenser i en efterföljande tvist.¹¹¹

Enligt Gorton tenderar svenska domstolar att vara obenägna att begränsa tolkningen av avtalsinnehållet till enbart det skriftliga kontraktet. Vissa begränsningar i bevisföringen menar han däremot troligtvis är tillåtna. Om det skulle vara nödvändigt kommer istället domstolen, enligt Gorton, förmodligen låtas vägledas i annat tillgängligt material. Avseende integrationsklausulens förekomst i kommersiella sammanhang tror däremot Gorton att svenska domstolar accepterar bevisbegränsningen med hänsyn till den vidsträckta avtalsfriheten. Han menar att en domstol inte lättvindigt kan upphäva en integrationsklausul om detta inte är nödvändigt med beaktande av ett annat viktigare intresse. Sammantaget bör principen om fri bevisföring vika inför en i ett avtal intagen integrationsklausul, om detta reflekterar parternas intentioner. Om ett avtal betraktas vara oklart eller tyst avseende parternas avsikt om hantering av utanförliggande omständigheter, bedöms frågan istället beroende på omständigheterna i det enskilda fallet. Gorton menar däremot att det är uppenbart att en integrationsklausul uppförd mellan parter av lika förhandlingskraft aldrig får företräde framför tvingande regler i svensk rätt.¹¹²

¹¹⁰ Sjöberg, *Ett rättsfall om integrationsklausuler*, s. 576 f.

¹¹¹ Sjöman, *Integrationsklausuler och dispositiv rätt*, s. 937 och 941.

¹¹² Gorton, s. 206 f.

Ramberg är av liknande uppfattning som Gorton, med reservation för viss restriktivitet. Domstolen bör istället vara försiktig med att låta avtalspreliminärer påverka bedömningen avseende avtalsinnehållet när en integrationsklausul uttryckligen föreskriver att tidigare överenskommelser enbart aktualiseras när dessa skriftligen bekräftats vid avtalsslutet.¹¹³

Avslutningsvis menar Heuman att genom användning av integrationsklausuler tillgodogörs rättssäkerheten i tillräcklig hög grad i och med de avtalsrättsliga ogiltighetsreglerna.¹¹⁴ Lindell är av liknande uppfattning som Heuman och menar att partsöverenskommelser som innebär inskränkningar i bevisföringen inte strider mot dispositionsprincipen.¹¹⁵ Den yttersta gränsen för ett bevisbegränsande avtals tillåtlighet utgår sålunda enligt Heuman och Lindell från sedvanliga avtalsrättsliga bestämmelser.

¹¹³ Ramberg, s. 167.

¹¹⁴ Heuman, *Officialprövning eller åberopskyldighet vid tillämpning av preklusionsregler?*, s. 59 f.

¹¹⁵ Lindell, *Civilprocessen*, s. 117f; Lindell, *Partsautonomins gränser*, s. 125.

4 Avslutande synpunkter

Ändamålet med denna uppsats är att utreda rättsverkningarna i ett skiljeförfarande av ett mellan avtalsparter upprättat bevisbegränsande avtal. Inledningsvis uppställs tre problemformuleringar, varav huvudfrågan avser att utreda om ett bevisavtal som enbart tillåter skriftlig bevisning kan upprätthållas i ett skiljeförfarande. Till hjälp för att besvara huvudfrågan undersöks initialt de resterande frågeställningarna.¹¹⁶ Relationen mellan partsautonomin och rättssäkerheten är avgörande för besvarandet av frågeställningarna avseende tillåtligheten av inskränkningar av den fria bevisföringen.

Diskussionens utgångspunkt tas i 24 § LSF som uttrycker avtalsparternas begränsade möjligheter att inskränka den fria bevisföringen genom kravet på att parterna ”i all behövlig omfattning” har rätt att utföra sin talan. Denna yttersta gräns för parternas dispositionsrätt är ett uttryck för rättssäkerheten som i sin tur kolliderar med den i skiljeförfarandet rådande partsautonomin. Med andra ord intar rättssäkerheten en överordnad ställning i skiljeförfarandet och inskränker parternas möjligheter att ingå bevisbegränsande avtal. Trots att det talas om en kollision mellan två intressen är detta inte strikt taget en kollision. Omständigheten att rättssäkerheten får företräde medför inte nödvändigtvis att partsautonomin inte överhuvudtaget får någon genomslagskraft. Det handlar följaktligen om en balansgång mellan två centrala intressen.

Det är viktigt att beakta skillnaden mellan parternas rättighet att i enlighet med avtalsfriheten upprätta bevisbegränsande avtal och de begränsade möjligheter som finns för parterna att genomdriva ett dylikt avtal i en process.

Det är fastslaget i doktrinen att bevisbegränsande avtal strängt taget inte är förbjudna, utan avgörande för bedömningen är inskränkningens omfattning. Parternas dispositionsrätt är som utgångspunkt enligt förarbetena beroende av omständigheterna i det enskilda fallet. Faktorer som lagbestämmelsens art, begränsningens innebörd och tidpunkten för avvikelserna är avgörande för denna bedömning. Sammantaget råder konsensus i doktrinen avseende att förhandsavtal betraktas som mer ingripande än avtal upprättade vid tvistens uppkomst. Orsaken till detta beror naturligtvis på parternas svårigheter att avgöra vilken bevisning som

¹¹⁶ Se avsnitt 1.2.

är relevant för en framtida, ännu icke uppstådd tvist. Ett förhandsavstående kan sålunda möjligtvis strida mot frivillighetsrekvisitet i EKMR eftersom den drabbade parten inte vid denna tidpunkt insett värdet av bevisningen.¹¹⁷ Om parterna hade haft kännedom om de faktiska konsekvenserna av bevisbegränsningen hade dem möjligen inte accepterat ett bevisbegränsande avtal. Med hänsyn till förutsebarheten är det sålunda mer acceptabelt med överenskommelser som upprättas vid tiden för tvisten. Sammantaget medför denna slutsats inte att förhandsavtal strikt taget är otillåtna i skiljeförfaranden utan avgörande är, som nämnts, en helhetsbedömning av omständigheterna i det enskilda fallet. Lindskog har däremot uppfattningen att följande tre faktorer är av avgörande betydelse för bedömningen om det föreligger ett godtagbart bevisbegränsande avtal: likställighetsprincipen, kravet på ett rättssäkert förfarande och de särskilda skäl som grundar sig på det begränsande avtalsvillkoret. Heuman och Lindell belyser det bevisbegränsande avtalets avtalsrättsliga sida genom påståendet att giltigheten av ett dylikt avtal även ska genomgå en skälighetsbedömning i ljuset av 36 § AvtL. Åsikterna i doktrinen är sålunda inte fullständigt överensstämmande bortsett från uppfattningen att bedömningen ska utgå från alla omständigheter i det enskilda fallet.

Vidare uppställs rättssäkerhetskrav även i artikel 6 EKMR genom rätten till ett kontradiktoriskt förfarande, varav partens rätt att framföra sin talan i tillräcklig utsträckning inbegrips. Denna rättighet innebär troligtvis att enskilda ska få möjligheten att underbygga sin argumentation med bevisning. Jämfört med artikel 6 uppställer 24 § LSF, som nämnts, kravet att parterna ”i all behövlig omfattning” har rätten att framföra sin talan. Frågan är sålunda om det föreligger någon skillnad mellan kraven i LSF och EKMR. Om uttrycket ”i all behövlig omfattning” bör betraktas som ett högre ställt krav än ”tillräcklig” är slutsatsen följande: om parterna uppfyller kraven i enlighet med det förstnämnda uttrycket uppfylls även automatiskt kraven i artikel 6. Slutsatsen är troligtvis inte lika otvivelaktig i en motsatt situation. Med hänsyn till att doktrinen inte särskilt uppmärksammat EKMR:s rättssäkerhetskrav tyder detta på att LSF med all sannolikhet uppfyller uppställda krav på rättssäkerhet.

Europadomstolen har inte givit något uttryckligt svar på frågan om hur utformningen av ett bevisbegränsande avtal ska formuleras men har uppställt krav för utformningen av ett giltigt skiljeavtal. Domstolen fastställde att avgörande för bedömningen om ett skiljeavtal uppnår

¹¹⁷ Se avsnitt 2.4.2.

rättssäkerhetsgarantierna enligt artikel 6 är en helhetsbedömning av förfarandet. Trots att uttalandena inte specifikt avser bevisavtal bör domstolens utlåtande även vara gällande för avtalsparter som begränsar den fria bevisföringen. Hellner anser att bedömning huruvida ett giltigt avstående från konventionsrättigheterna föreligger är huvudsakligen beroende av följande tre faktorer: avståendet är frivilligt, tiden för avståendet och vikten av den avsågda rättigheten. Frågan om ett bevisbegränsande avtal är tillåtet, som tidigare påtalats flertal gånger, är sålunda beroende av det enskilda fallet eftersom alla faktorer måste beaktas. En rättighet av stor betydelse för rättssäkerheten i förfarandet kan inte avstås på förhand varav ett förhandsavstående av en mindre betydelsefull rättighet däremot kan godtas. Tiden för avståendet är sålunda till stor del avgörande eftersom parterna vid ett senare tillfälle har möjligheten att begrunda sin avsägelse. Sammantaget liknar förevarande resonemang även vad som uttalats i svensk doktrin avseende bevisbegränsande avtal i skiljeförfaranden. Med bakgrund till det anförda är avgörande för frågan om ett giltigt bevisbegränsande avtal beroende av om rättssäkerheten hotas, och inte nödvändigtvis hur långtgående själva begränsningen är. I de allra flesta fall korresponderar däremot dessa två faktorer. Sammantaget föreligger sålunda svårigheter i att exemplifiera exakt i vilken utsträckning avtalsparter får begränsa den fria bevisföringen eftersom det beror på omständigheterna i det enskilda fallet.

Ett exempel på ett bevisbegränsande avtal är integrationsklausulen, vars funktion inbegriper att utesluta avtalspreliminärer som inte omfattas av det slutligt skriftliga avtalet. Med andra ord medför ett införande av en integrationsklausul att avtalspreliminärer får en obefintlig betydelse i en tvist. I denna uppsats har vissa centrala skillnader och likheter belysts mellan det engelska och svenska rättssystemet. I engelsk rätt är integrationsklausulen accessorisk till regeln *parol evidence rule*, vars funktion är identisk med klausulen. Syftet med klausulen är följaktligen att bekräfta parternas avsikt att tillämpa nyssnämnda regel. Oavsett *parol evidence rule*'s auktoritet i den engelska avtalsrätten tycks den ökade användningen av integrationsklausuler tyda på ett behov för avtalsparter att slutligt kunna reglera sina mellanhavanden. Det svenska rättssystemet saknar motsvarande bevisregel vilket både underlättar och försvårar tillämpningen av en intagen integrationsklausul. Å ena sidan blir klausulen inte beroende av en tolkning av en komplicerad bakomliggande regel, men å andra sidan bidrar avsaknaden av en dylik regel till oklarheter kring klausulens egentliga rättsverkan. I det svenska rättssystemet styrs bevisfrågor enligt principen om fri bevisföring även i skiljeförfaranden och saknar motsvarighet i den engelska rätten.

Angeläget för integrationsklausulens rättsverkan är bedömningen i rättsfallet *Inntrepreneur Pub mot East Crown* där klausulens bakåtsyftande verkan genom uteslutandet av avtalspreliminärer, fastslås som bindande i engelsk rätt. Författarna till Law Commission's rapport menade istället att parternas intentioner är avgörande varav själva intagandet av klausulen enbart betraktas som ett indicium i frågan om parterna avsåg att utesluta bevisning. Till stöd för sin talan hävdade Law Commission att parternas skäl att införa en integrationsklausul i ett avtal kan bero på ett flertal olika faktorer. Denna uppfattning är överensstämmande med slutsatsen i det svenska rättsfallet AD 2007 nr 96 och i den svenska doktrinen. Integrationsklausulen tycks däremot vara sparsamt behandlad inom svensk doktrin vilket försvårar möjligheten att fastställa rättsläget avseende dess genomslagskraft i svensk rätt. Bedömningen av klausulens relevans blir enligt doktrinen sålunda beroende av sedvanliga avtalstolkningsprinciper och övriga omständigheter i det enskilda fallet, varav parternas intentioner i frågan är avgörande. Det är viktigt att observera att AD:s bedömning av integrationsklausulen utgår från dess tillåtlighet i allmän domstol och inte skiljeförfaranden.

Enligt engelsk doktrin tenderar avtalsparter investera en stor mängd tid och kostnad på upprättande av integrationsklausuler vilket i sin tur bekräftar klausulens betydelsefulla roll i den engelska rätten. McKendrick är av uppfattningen att följderna av parol evidence rule's uppmjukning har medfört att domstolen intagit en mer tillmötesgående inställning gentemot integrationsklausulens rättsverkan.

Frågan om integrationsklausulens faktiska betydelse i rättslivet är högst relevant eftersom utanförliggande bevisning tillåts när domstolen ska avgöra huruvida det skriftliga kontraktet utgörs av parternas slutliga överenskommelse. I detta stadiet har domstolen tillgång till all tillgänglig bevisning vilket aktualiserar frågan om en objektiv bedömning av sakfrågan är möjlig vid tidpunkten när utanförliggande bevisning avvisas. I detta senare stadiet har följaktligen domstolen redan blivit "blottade" av den otillåtna bevisningen. Trots detta förefaller uppfattningen vara att förekomsten av en integrationsklausul både i svensk och engelsk rätt, fungerar som en indikation att parterna avsåg att förbjuda utanförliggande bevisning vid en framtida tvist. Med hänsyn till det anförda kan följande slutsats dras särskilt inom den svenska rätten: desto svårare det tycks vara att fastställa en gemensam partsavsikt, desto mer inflytande bör integrationsklausulens lydelse få. Som sagt betraktas däremot kravet på rättssäkerhet som den yttersta gränsen för förekomsten av ett giltigt partsavtal, även

avseende integrationsklausuler. Sammantaget tycks skillnaderna mellan integrationsklausulens rättsverkan mellan de olika rättssystemen inte vara särskilt stora, bortsett från betydelsen av den engelska parol evidence rule.

Varken lagstiftning, rättsfall eller svensk doktrin berör frågan om rättsverkan av ett processuellt avtal som enbart tillåter skriftlig bevisning i en framtida tvist mellan parterna. Med hänsyn till detta tas vägledning från ovanstående diskussion om integrationsklausulers funktion och bevisbegränsande avtal i allmänhet i skiljeförfaranden. Bevisavtal som enbart tillåter skriftlig bevisning kan möjligen accepteras i ett svenskt skiljeförfarande med hänsyn till den relativt accepterande synen på integrationsklausulen. Avtalen i sig är relativt lika, bortsett från det faktum att integrationsklausulen inte enbart förbjuder muntlig bevisning utan alla avtalspreliminärer. Däremot bör inte denna slutsats betraktas som hela sanningen. Vid upprättandet av alla processuella avtal begränsas som tidigare nämnts parternas möjligheter att inskränka den fria bevisföringen i ett skiljeförfarande. Frågan om ett bevisavtal som enbart förbjuder skriftlig bevisning är tillåten är situationsberoende. I en situation där muntlig bevisning är helt avgörande för skiljedomsutslaget borde det nyssnämnda avtalet inte vara tillåtet, varav det motsatta kan tänkas gälla i en omvänd situation.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

SFS (1999:116) Lag om skiljeförfarande

SFS (1942:740) Rättegångsbalk

prop. 1942:5 Förslag till ny Rättegångsbalk

prop 1998/99:35 Ny lag om skiljeförfarande

SOU 1994:81 Ny lag om skiljeförfarande

NJA 1943 II s. 611 Processlagstiftning

Litteratur

Andersson, Fredrik & Isaksson, Therese & Johansson, Marcus & Nilsson, Ola: *Arbitration in Sweden*, första upplagan, Swedish Arbitration Association, Stockholm, 2011.

Adlercreutz, Axel: *Om den rättsliga betydelsen av skriftlig avtalsform och om integrationsklausuler*. I: Festskrift till Jan Ramberg, Norstedts Juridik, Stockholm, 1996, s. 17-29.

Beale, H. G.: *Chitty on Contracts, Vol. 1. General principles*, 31:a upplagan, Sweet & Maxwell, London, 2012.

Bogdan, Michael: *Concise Introduction to Comparative Law*, Europa Law Publishing, Groningen, 2013.

Cars, Thorsten: *Lagen om skiljeförfarande: en kommentar*, tredje upplagan, Fakta Info Direkt, Stockholm, 2001.

Danelius, Hans: *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis: en kommentar till Europakonvention om de mänskliga rättigheterna*, fjärde upplagan, Nordstedts Juridik, Stockholm, 2012.

- Edelstam, Henrik & Ekelöf, Per Olof: *Rättegång I*, åttonde upplagan, Nordstedts Juridik, Stockholm, 2002.
- Edelstam, Henrik & Ekelöf, Per Olof & Lars, Heuman: *Rättegång IV*, sjunde upplagan, Nordstedts juridik, Stockholm, 2009.
- Gorton, Lars, *Merger clauses in business contracts*. I: Festskrift till Lars Heuman, Jure Förlag AB, Stockholm, 2008, s. 181-208.
- Hellner, Jan: *The parol evidence rule och tolkning av skriftliga avtal i svensk rätt*. I: Festskrift till Bertil Bengtson, Nerenius & Santérns Förlag, Göteborg, 1993, s. 185-205.
- Heller, Kurt: *Constitutional limits of arbitration*, Stockholm Arbitration Report, 2000, s. 7-21.
- Heuman, Lars: Bevisförbud. *En undersökning av möjligheterna att avvisa oegentligt åtkommen bevisning i brottmålsrättegång*. I: Juridisk tidskrift vid Stockholms universitet Nr 1 1998/99, s. 228-233.
- Heuman, Lars: *Kan parter träffa avtal om hur civilrättsliga och processuella regler ska tillämpas?* I: Juridisk tidskrift vid Stockholms universitet 2011/12, s. 336-354.
- Heuman, Lars: *Officialprövning eller åberopsskyldighet vid tillämpningen av preklusionsregler?* I: Juridisk tidskrift vid Stockholms universitet, 2006-07, s. 57-70.
- Heuman, Lars: *Skiljemannarätt*, första upplagan, Nordstedts Juridik, Stockholm, 1999.
- Håstad, Torgny: *Besiktningens rättsverkan*. I: Svensk Juristtidning, 1991, s. 577-600
- Håstad, Torgny: *Dröjsmål och fel enligt AB 72. Några kommentarer med anledning av den pågående villkorsrevisionen*. I: Festskrift till Calissendorff Gothard, s. 77-128, Nordstedts Juridik, Stockholm, 1990.
- Kvart, Johan & Olsson, Bengt: *Lagen om skiljeförfarande – En kommentar*, första upplagan, Nordstedts Juridik, Stockholm, 2000.
- Kvart, Johan & Olsson, Bengt: *Tvistlösning genom skiljeförfarande: en handledning till lagen om skiljeförfarande*, tredje upplagan, Nordstedts Juridik, Stockholm, 2012.
- Lindell, Bengt: *Alternativ tvistlösning: särskilt medling och skiljeförfarande*, första upplagan, Iustus förlag, Uppsala, 2000.
- Lindell, Bengt: *Civilprocessen – Rättegång samt skiljeförfarande och medling*, tredje upplagan, Iustus förlag, Uppsala, 2012.

Lindell, Bengt: *Partsautonomins gränser – i dispositiva tvistemål och med särskild inriktning på rättsanvändningen*, Iustus förlag, Uppsala, 1988.

Lindskog, Stefan: *Skiljeförfarande – en kommentar*, andra upplagan, Nordstedts Juridik, Stockholm, 2012.

McKendrick Ewan: *Contract Law: Text, Cases and Material*, femte upplagan, Oxford University Press, New York, 2012.

McMeel, Gerard: *The construction of contracts – interpretation, implication and ratification*, andra upplagan, Oxford University Press, Oxford, 2011.

Peel, Edwin & Treitel, Guenter: *The law of contract*, 13:e upplagan, Sweet & Maxwell, London, 2010.

Poole, Jill: *Textbook on contract law*, tionde upplagan, Oxford University Press, Oxford, 2010.

Ramberg, Christina & Ramberg, Jan: *Allmän avtalsrätt*, Nordstedts Juridik, åttonde upplagan, Stockholm, 2010.

Sandgren, Claes: *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare: ämne, material, metod och argumentation*, andra upplagan, Norstedts Juridik, Stockholm, 2007.

Sjöman, Erik, *Ett rättsfall om integrationsklausuler*. I: Svensk Juristtidning, 2008, s. 571-577.

Sjöman, Erik, *Integrationsklausuler och dispositiv rätt*. I: Juridisk Tidsskrift vid Stockholms universitet, 2002/2003, s. 935-941.

Westberg, Peter: *Från statlig till privat rättskipning – reflexioner över frågan om avsägelse av rätten till domstolsprövning*. I: Festskrift till Hans Ragnemalm, s. 347-364

Övrigt

Law Commission, *Law of Contract: The Parol Evidence Rule*, Report nr 154, 1986.

Lindskog, Stefan: Skiljeförfarande – en kommentar på Internet (9 maj. 2013, Zeteo), kommentaren till 24 §.

Rättsfallsförteckning

Svenska rättsfall

AD 2007 nr 86

Europakommissionen

Dikme mot Turkiet, dom den 11 juli 2000, appl nr. 20869/92.

Suovaniemi m.fl mot Finland, beslut den 4 juni 1996, appl nr. 37801/97.

Europadomstolen

Oberschlick mot Österrike, dom den 23 maj 1991, appl nr. 11662/85.

Pfeifer och Plankl mot Österrike, dom den 25 februari 1992, appl nr. 10802/84.

Engelska rättsfall

AIB Group Plc mot Martin [2001] UKHL 63.

Gillespie Bros & Co mot Cheney Eggar & Co [1896] 2 Q.B. 59.

Inntrepreneur Pub Co mot East Crown Ltd [2000] 2 Lloyd's Rep 611.

Jacob mot Batavia & General Plantation Trust [1924] 1 Ch. 287.

Mallan mot May [1844] 153 E.R. 213.

Reeds Solicitors mot Norwich Union Insurance Ltd [2005] EWCA Civ 323.

Shogun Finance Ltd mot Hudson [2000] C.L.Y 2600.